

بررسی تطبیقی آیات تقیه در تفاسیر فریقین

* محمدصادق محسنزاده

** محمدعلی رضایی اصفهانی

چکیده

تقیه در لغت بمعنای حفظ و نگهداری و در اصطلاح بمعنای مخفی نمودن حق و واقعیت از دیگران یا اظهار خلاف آن، به جهت مصلحتی مهم‌تر از مصلحت اظهار حق می‌باشد. تقیه یکی از مقولات عرفی است که انسان‌ها در طول تاریخ حیات خویش، برای حفظ موجودیت در برابر بیگانه‌گان و مهاجمین، در هنگامی که توان و نیروی مقبله با آنان را نداشته‌اند، بدان عمل نمودند. تقیه از روش‌های عقلایی و مورد تأیید شریعت اسلامی است که از جمله دلایل مشرعهیت آن آیات ۲۸ سوره آل عمران و ۱۰۶ سوره نحل است. گرچه برخی تقیه را ساخته مذهب تشیع و جزء باورهای شیعی دانستند اما رجوع به منابع تفسیری و فقهی سایر مذاهب اسلامی، حکم به مشرعهیت تقیه و عمل بر پایه آن دارد، افزون بر اینکه تقیه پیش از آنکه دارای جواز شرعی باشد، دارای جواز عرفی و عقلی است.

واژگان کلیدی

آیه ۲۸ سوره آل عمران، آیه ۱۰۶ سوره نحل، تقیه، مشرعهیت تقیه، تفسیر تطبیقی.

ghoran251@gmail.com

rezaee@quransc.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۲۳

*. دانشجوی دکتری مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی دانشگاه ادیان و مذاهب.

** دانشیار جامعه المصطفی العالمیه.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۶/۷

طرح مسئله

انسان جهت حفظ خویش در برابر بیگلگان و مهاجمین - هنگامی که توان و یارای مقابله با آنان را ندارد - چاره‌ای جز گزیدن راه بهتر ندارد. از این رو برای حفاظت از جان و مال و ناموس خویش به تقیه رو آورده است.

تقیه به‌عنوان یک تاکتیک عمومی و شیوه معقول جهت حفاظت از هر ضرر و خطری، پیش از آنکه ریشه در نصوص و شرع مقدس اسلام داشته باشد، ریشه در عقل و فطرت آدمی دارد. با ظهور شریعت مقدس اسلام، نیتها مسئله تقیه با چالش و مشکل مواجه نگردید بلکه به‌عکس با آغوش باز پیشوایان اسلام و متفکران مسلمان روبرو شد و به‌عنوان یک سپر پولادین در برابر هجمت دیگران و چالش‌های زمانه، مورد قبول واقع گردید. شبهات بسیاری از سوی جریان وهابیت و برخی مغرضان از فرق و مذاهب اسلامی و غیر اسلامی، تحت عنوان تقیه شعبه‌ای از نفاق و دروغ، به قصد هجمه به مشروعیت تقیه وارد شده است و شیعه اثناعشری به مراعات تقیه مشهور گردیده است. در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که آیا تقیه فقط به شیعه اختصاص دارد؟ با توجه به وجود آیت دلالت‌کننده بر تقیه دیدگاه مفسران و فقیه‌های فریقین درباره تفسیر این آیت چیست؟

مفهوم‌شناسی تقیه

۱. از نظر لغوی

تقیه مصدر فعل «تَقَى» و ریشه آن «وقی» به‌معنای «حفظ و نگهداری» می‌باشد. (ابن فارس، بی‌تا: ۶ / ماده وقی) از نظر ابن‌منظور واژه تقیه مصدر ثلاثی مزید و به‌معنای بر حذر کردن می‌باشد. (ابن‌منظور، ۱۴۰۸: ۱۵ / ۴۰۱)

۲. از نظر اصطلاحی

یک. در اصطلاح امامیه

از نظر شیخ مفید تقیه عبارت است از: «کتمان حق و پوشاندن عقیده خود و ترک مخالفت با مخالفان در مواردی که متضمن زیانی در دین یا در دنیا باشد.» (مفید، ۱۳۶۳: ۱۱۵)

شهید اول در تعریف تقیه می‌نویسد: «التقیة جملة الناس بما يعرفون؛ و ترک ما ینکرون، حذراً من غوائلهم (مکی‌العلمی، ۹۸۰: ۱۱۵)»

۲ / ۱۵۵): تقیه، همراهی و هم کلامی با مردم در آنچه عقیده دارند و ترک آنچه منکرند به‌خاطر دوری از شرور آنها می‌باشد.»

شهید اول با بیان عبارت «حذر أ من غوائلهم» در صدد بیان علت برای تقیه می‌باشد که می‌تواند شامل ضررهای جانی و مالی و آبرویی گردد. امام خمینی + نیز در تعریف تقیه می‌گوید:

تقیه آن است که انسان حکمی را برخلاف واقع بگوید یا عملی را بر خلاف میزان شریعت انجام دهد که به جهت حفظ کردن خون یا نلموس یا اموال خود یا دیگری باشد. (امام خمینی، ۱۳۶۳: ۱۲۸)

دو. در اصطلاح اهل سنت

مالک بن انس، پیشوای مذهب مالکی تقیه را پنهان نمودن غیر آنچه که اظهار می‌کند، می‌داند (مالک بن انس، ۱۳۸۲: ۱ / ۲۲)

سرخسی حنفی نیز درباره تقیه می‌نویسد: «تقیه عبارت از این است که انسان به آنچه اظهار می‌کند جان خویش را حفظ کند هر چند خلاف آن را در دل پنهان کرده باشد» (سرخسی، ۱۴۰۶: ۲۴ / ۴۵) ابن حجر عسقلانی تقیه را «پرهیز از اعتقادات درونی و غیره در نزد دیگری» می‌داند. (ابن حجر، ۱۴۰۶: ۱۲ / ۱۳۶)

مراغی مصری در تعریف تقیه می‌نویسد:

تقیه آن است که انسان چیزی را که خلاف حق است برای حفظ خود از ضرر دشمنان که به جان یا آبرو یا مال وی برگشت می‌کند؛ بگوید یا انجام دهد. (مراغی، ۱۹۸۵: ۳ / ۱۳۷)

سه. تعریف برگزیده

با توجه به تعاریف شیعه و سنی از تقیه، روشن می‌شود که همگان بر مفهوم واحدی اتفاق نظر داشته و چندان اختلاف اساسی و ریشه‌ای در آنها یافت نمی‌شود و نقطه اشتراک تعاریف فوق «پنهان نمودن عقیده و اظهار چیزی خلاف آن» است.

با در نظر گرفتن این نقطه مشترک، می‌توان در تعریف تقیه چنین گفت: «تقیه، مخفی نمودن حق از دیگران یا اظهار خلاف آن است به جهت مصلحتی که مهم‌تر از مصلحت اظهار

حق می‌باشد.»

بر این اساس در هنگام تقیه، نباید پلیندی قلبی و درونی به آن اعتقاد یا عمل مخالف حق، وجود داشته باشد بلکه باید اعتقاد به خلاف آن داشته باشد و این، نقطه افتراق تقیه و نفاق است که برعکس یکدیگر است.

تقسیمات تقیه

تقیه در مذهب شیعه از مهم‌ترین قواعد فقهی است که فروع و بحث‌های فراوانی را دربرگرفته است. از این رو تقسیمات متعددی برای آن ذکر شده است:

الف) به اعتبار ذات تقیه؛ امام خمینی با استفاده آیت و روایت آن را به چهار قسم «خوفی»، «مدارانی»، «کتمائی» و «اکراهی» تقسیم می‌کند. (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۰ - ۷)

ب) به اعتبار ارکان تقیه؛ چنان‌که امام خمینی تقیه را متشکل از سه رکن می‌داند: ۱. متقی (تقیه‌کننده)، ۲. متقی منه (تقیه شده از او) و ۳. متقی فیہ (عمل تقیه‌ای).

هریک از این ارکان به اقسام مختلفی تقسیم می‌شود. (همان)

ج) به اعتبار حکم تقیه؛ فقه‌ای مانند شهید اول و شیخ انصاری حکم تکلیفی تقیه را به پنج قسم واجب، حرام، مستحب، مکروه و مباح تقسیم نموده‌اند. (مکی‌العاملی، ۱۹۸۰: ۲ / ۵۵؛ انصاری، ۱۳۷۵: ۳۲۲)

بر این اساس تقیه در همه موارد واجب و یا حتی چیز نمی‌باشد بلکه در پاره‌ای از موارد حرام است. به‌طور کلی می‌توان گفت: هرگاه با انجام تقیه، اهداف مهم‌تری به خطر افتد در اینجا شکستن تقیه لازم می‌باشد؛ چراکه تقیه مبتنی بر قاعده اهم و مهم است که فهم آن مبتنی بر درک صحیح از وضعیت اجتماعی و شرایط زمانی و مکانی به وجود آمده می‌باشد.

مشروعیت تقیه از دیدگاه آیات قرآن

تقیه علاوه بر جواز اجتماعی و عرفی، یک رخصت شرعی بوده و جنبه تشریحی دارد.

آیت الهی بهترین و مستدل‌ترین منبع برای تشریح و جواز تقیه است و با وجود آیت تقیه، نیازی به دیگر ادله نقلی و لَبّی نخواهد بود. برخی از آیات به‌طور صریح و برخی به‌طور ضمنی و غیر صریح بر مشروعیت و جواز تقیه دلالت دارد.

۱. آیه ۲۸ سوره آل عمران

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ نُورٍ لِمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيَحْذَرُكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ لَمَصِيرٌ.

مؤمنان نباید کافران را - به جای مؤمنان - سرپرست (و دوست خود) گیرند؛ و هر کس که چنین کند؛ - پس در هیچ چیز از (رابطه با) خدا (و را بهر پای) نیست، مگر آنکه با تقیه‌های خودتان را از آنان نگه داری. و خدا شما را از (نافرمائی) خودش بیم می‌دهد؛ و فرجام (شما) فقط به سوی خداست.

تقریب استدلال

این آیه مبارکه و همچنین برخی آیات دیگر^۱ درصدد بیان یک درس مهم سیاسی و اجتماعی به مسلمین و مؤمنین می‌باشد و آن نفی و بر حذر داشتن از پذیرش ولایت کفار و ولی گرفتن آنها در همه کارها مگر اینکه به خاطر تقیه نمودن و دوری کردن و بر حذر ماندن از شر آنها باشد؛ یعنی بدین وسیله جان خود یا دیگران را از شر آنها حفظ کنند.

یک. دیدگاه مفسران امامیه

این آیه از مهم‌ترین آیاتی است که فقهای امامیه جهت اثبات مشروعیت تقیه بدان استنباط نموده‌اند. شیخ طوسی از این آیه مشروعیت تقیه را استنباط نموده و درباره قرائت آن می‌نویسد: «فراء حسن، مجاهد و یعقوب (واژه تقا ة را) به صورت «تقیه» قرائت کرده‌اند.» وی سپس حکم تقیه را آورده و چنین می‌فرماید:

ولتقیة - عدلنا - واجبة عند لخوا ف علی ل نفس. (طوسی، بی‌تا: ۲ / ۴۳۵)

تقیه در نزد ما شیعیان هنگام ترس بر جان، واجب است.

سپس در ادامه، روایت حسن بصری را نقل نموده که گفته است:

«پیروان مسیلمه کذاب، دو تن از اصحاب پیامبر را دستگیر نموده و نزد او آوردند. مسیلمه به یکی از آنها گفت: آیا گواهی می‌دهی که محمد رسول خداست؟ پاسخ داد: آری، سپس پرسید: گواهی می‌دهی که من رسول خدایم؟ مسلمان به گوش خود اشاره کرد و گفت: «إنی أصم» من کر هستم و

۱. مانند: «یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا اليهود والنصارى أولیاء بعضهم أولیاء بعض»؛ (مائده / ۵۱) و «یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی وعدوكم أولیاء». (ممتحنه / ۱)

گفتار تو را نمی‌شنوم. تا سه مرتبه از او پرسید و او نیز همان‌گونه پاسخ داد تا اینکه مسیلمه دستور کشتن او را صادر کرد. سپس از مسلمان دیگر پرسید: آیا گواهی می‌دهی که محمد رسول خداست؟ پاسخ داد: آری، گفت: گواهی می‌دهی که من رسول خدایم؟ پاسخ داد: آری، مسیلمه او را آزاد کرد. وی نزد پیامبر رسید و حضرت را از جریان با خبر کرد. پیامبر فرمود:

اما صاحب‌کف مضی علی ایمانه و أما أنت فأخذت بالرخصة.

اما رفیق تو با پایداری بر ایمانم درگذشت و تو به رخصتی که داشتی تمسک جستی.

شیخ طوسی در پایان می‌گوید: «ظاهر روایت ما دلالت بر وجوب تقیه دارد و خلاف تقیه عمل نمودن، خطا است.» (همان)

امین الاسلام طبرسی در ذیل این آیه می‌نویسد: «هر کس که آنها (یعنی کفار) را به‌عنوان دوست، یاور و سرپرست خود انتخاب کند از دوستان و یاوران خدا نبوده و طبق قولی از تحت ولایت خدا خارج می‌گردد. (اما) استثنایی که در آیه ذکر شده «إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً» استثنا از حکم قبلی (یعنی نهی از دوست و یاور گرفتن کفار) بوده و معنای آیه چنین می‌گردد: مگر در صورتی که کفار، غالب (و قدرتمند) بوده و مؤمنین، مغلوب (و ضعیف) باشند به‌طوری که اگر با آنها حسن معاشرت نداشته و اظهار موافقت نکنند، بترسند از (شر) آنها، پس در این صورت چیزی است که مؤمنین به آنها اظهار محبت زیبایی داشته و برای تقیه از آنها و دفع و دور نمودن شرور آنها از خودشان، با آنها مدارا کنند. البته نباید قلباً نیز به آنها تمایل شده و اعتقاد پیدا کنند. و بلید گفت این آیه شریفه، دلیل بر جواز تقیه در دین هنگام ترس بر جان می‌باشد.» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲ / ۳)

علامه طباطبایی نیز از این آیه استفاده تقیه نموده و می‌نویسد: «این آیه دلالت ظهیری بر رخصت و جواز تقیه دارد و بلید گفت که آیت و روایت دلالت بر جواز تقیه داشته و اعتبار عقلی نیز آن را تأیید می‌کند.» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳ / ۱۷۷)

قابل ذکر است که تمامی مفسرین و فقهای امامیه که از تقیه سخن به میان آورده‌اند در ادله مشروعیت تقیه باین آیه استناد نموده‌اند.

دو دیدگاه مفسران اهل سنت

علمای اهل سنت نیز از این آیه، جواز تقیه را استنباط نموده و احکام تقیه و اکراه - که نوعی از تقیه به‌شمار می‌آید - را در ذیل این آیه مطرح نموده‌اند.

مالک بن انس، پیشوای مذهب مالکی در کتاب *المدونة الکبری* به این آیه استدلال کرده و طلاق را که به اجبار از روی تقیه و اکراه جاری شده باشد را نادرست و باطل شمرده است. وی سپس به گفتار ابن مسعود استدلال کرده و می‌گوید: «هر سخنی که دو تازیانه حاکی را از من دفع کند من آن را بر زبان می‌آورم.» (مالک بن انس، بی‌تا: ۳ / ۲۹)

طبری از مفسرین بزرگ اهل سنت نیز قائل به مشروعیت تقیه در هنگام ترس بر جان شده و در ذیل این آیه می‌نویسد: «مگر اینکه در زیر سلطه آنها باشید و بر جان خویش بترسید، در این صورت با زبان نسبت به آنها اظهار دوستی کنید و دشمنی خود را از آنها پنهان دارید.» (طبری، بی‌تا: ۶ / ۳۱۳)

سرخسی حنفی در باب اکراه از کتاب *المبسوط*، جهت اثبات جواز تقیه به همین آیه استناد نموده و قول حسن بصری را نقل کرده که گفته است: «تقیه تا روز قیامت جایز است.»

سرخسی در ادامه می‌افزاید: «ما به همین دلیل تمسک می‌جوئیم ... صحیح آن است که تقیه جایز است؛ زیرا خداوند فرموده: «إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً»، از این رو کسی که مجبور شده از باب تقیه، کلمه شرک بر زبان آورد و چنان که دلش بر ایمان استوار باشد، منعی برای او نیست.» (سرخسی، ۱۴۰۶: ۲۴ / ۴۵)

فخر رازی شافعی نیز قائل به جواز تقیه شده و در ذیل این آیه، احکامی را درباره تقیه ذکر نموده و در ضمن آن می‌نویسد:

ظاهر آیه دلالت می‌کند بر اینکه تقیه با کفرانی که چیرگی یافت‌اند، حلال می‌باشد، لیکن بنای مذهب شافعی بر این است که هرگاه میان مسلمانان، حالتی شبیه آنچه که میان مسلمانان و مشرکان است پدید آید برای حفظ نفس، تقیه حلال می‌باشد. (رازی، ۱۴۰۸: ۸ / ۱۳)

رازی در ادامه می‌نویسد: «تقیه برای حفظ نفس جایز است و آیا برای حفظ مال نیز جایز است یا نه؟ احتمال دارد که حکم به جواز شود به دلیل قول پیامبر که فرمود: «حرمة مال المسلم كحرمة دمه؛ یعنی حرمت مال مسلمان مانند حرمت خون اوست.» (همان)

آلوسی حنبلی در تفسیر این آیه می‌گوید: «ابو الرجاء و قتاده به صورت «تقیه» قرائت کرده‌اند و این آیه دلیل بر مشروعیت تقیه است.» (آلوسی، ۱۴۰۵: ۲ / ۴۷۹)

مراغی نیز در تفسیرش می‌آورد: «علمای اسلام از این آیه جواز تقیه را استنباط کرده‌اند.» (مراغی، ۱۹۸۵: ۳ / ۱۳۶) بزرگان و مفسرین دیگر اهل سنت نیز این آیه را دلیل محکمی بر

مشروعیت تقیه دانسته‌اند.

چنان‌که در بیان تفاسیر اهل سنت ملاحظه شد، تقیه از اجتهادات تفکر شیعی نبوده بلکه یکی از نصوص اسلامی است که فقها و مفسران طبق آیه فوق، به صراحت، حکم به جواز آن داده و با استناد به این آیه شریفه، استفادهای فقهی فراوانی نموده‌اند از جمله اینکه تقیه را برای رفع ضرر و جلوگیری از خون‌ریزی و همچنین برای حفظ مال و ناموس جلیز و بعضاً واجب شمرده‌اند.

۲. آیه ۱۰۶ سوره نحل

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ
بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

هر کس پس از ایمان آوردنش به خدا، کفر رزد (مجزا می‌شود). - مگر کسی که اکراه شده، درحالی که دلش به ایمان آرام گرفته است - ولیکن، هر کس (در دل و) سینه به روی کفر گشاید، پس خشمی از طرف خدا بر آنان است و برایشان عذابی بزرگ است.

تقریب استدلال

در این آیه شریفه، کیفر کسانی که پس از ایمان کافر شوند و سینه خود را برای کفر گشوده دارند، خشم خدا و عذاب دردناک معین گردیده است. اما کسانی که از روی اکراه، در ظاهر کافر شوند و در دل اطمینان و آرامش و ایمان داشته باشند، استثنا شده و این کیفر برایشان نخواهد بود. این حکم، رخصتی از سوی پروردگار رحیم برای مؤمنان در حال اکراه و اجبار است که هرگاه تحت فشار و شکنجه واقع شوند به آنها رخصت داده شده که اظهار کفر کرده و خود را با کافران هم‌لنگ و هم‌رنگ سازند. اکثر فقها و مفسرین شیعه و سنی، جهت استنباط مشروعیت تقیه به این آیه استناد نموده و نظرشان بر این است که این آیه در شأن عمار یاسر بوده که او را مجبور به بیان کفر کردند و ایشان از روی ناچاری، کلمات کفرآمیز بر زبان جاری ساخت و خداوند با فرستادن این آیه، او را معذور ساخت. این آیه شریفه در اوایل ظهور اسلام در مکه نازل شده است.

یک. دیدگاه مفسران امامیه

طبرسی در مجمع البیان ذیل این آیه می‌گوید:

این آیه درباره عمار و پدرش یلسر و مادرش سمیه و سهیب و بلال و خباب نزل شده است، اینان مورد شکنجه کفار واقع شدند. پدر و مادر عمار به قتل رسیدند و عمار، هر آنچه که آنان خواستند به زبان آورد و نجات یافت. پس از این جریان، خداوند پیغمبر را از ماجرا آگاه ساخت. برخی گفتند: عمار کافر شده است. اما پیغمبر فرمود: «هرگز، عمار از سر تا پایش پر از ایمان است و ایمان با خون و گوشت او در آمیخته و عجین شده است.»

عمار (پس از این اتفاق) با چشم گریان به حضور پیغمبر شرفیاب شد. پیغمبر فرمود: چه پشت سر داری؟ (تو را چه شده که گریان آمدی؟) عرض کرد: یا رسول الله، بدی وزشتی (بشت سر دارم) مرا رها نکردند تا اینکه خدایان آنها را با نیکی یاد کردم و خودم را به شما رسانیدم. پیغمبر در حالی که چشمان اشک بار عمار را پاک می کرد فرمود: اگر بله هم در چنگ آنها گرفتار شدی سخن گذشته را تکرار کن. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۴ / ۵۷)

طبرسی بعد از ذکر جریان فوق می نویسد:

مقصود و منظور آیه این است که اگر کسی مجبور به تقیه شد و به زبان اظهار کفر نمود ولی در دل اطمینان به ایمان داشت، در این صورت وی را گناهی نیست. (همان)

فضل مقداد در *کنز العرفان* بعد از ذکر جریان عمار یلسر، در ذیل آیه، فوائدی را استنباط نموده و در ضمن آنها گفته است: «این آیه دلالت بر جواز و مشروعیت تقیه می کند» (فضل مقداد، ۳۹۳ / ۱: ۴۱۹)

امام خمینی + نیز این آیه شریفه را مجوز تقیه دانسته و گفته است:

این آیه درباره عمار یلسر آمده است، کفار او را اکراه کردند که کافر شود؛ او هم اظهار کفر کرد و هر آن چه آنان خواستند از نلسراها گفت. سپس گریان پیش پیغمبر آمد؛ این آیه نزل شد و اجزه «تقیه» داده شد. (امام خمینی، ۱۳۸۴: ۴۸۰)

ایشان در بحث مکاسب محرمة قتل شده است به اینکه این آیه قابل تخصیص بر تهدید به قتل نبوده و در همین زمینه می گوید:

بسیار روشن است که شأن نزول آیه، موجب تقييد اطلاق یا تخصیص عموم آن

نمی‌شود. پس قول خدا فد که فرموده: «إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَ قَلْبَهُ مَطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ» مطلق بوده و شامل تملی موارد اکراه می‌شود و جهتی و دلیلی برای اختصاص دادن آن به خصوص ترساندن بر قتل نیست اگرچه شأن نزول آن خاص است. چنان‌که همین‌گونه است حال سایر آیات. (امام خمینی، ۳۷۶: ۱۴۰)

محمدجواد مغنیه (۱۳۸۸: ۴ / ۵۵۶) و علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۱۲ / ۵۰۹) نیز به این آیه برای مشروعیت تقیه استناد نموده و در ذیل آن، احکامی را درباره تقیه مطرح نموده‌اند.

دو. دیدگاه مفسران اهل سنت

بدوجه به اینکه یکی از سببهای تقیه، اکراه است، چنین می‌توان گفت که میان این دو واژه (اکراه و تقیه) از نظر مصداق، نسبت عموم و خصوص من وجه برقرار بوده و در بسیاری از موارد، احکامی که در خصوص اکراه مطرح می‌شود مربوط به تقیه نیز می‌شود. بسیاری از فقها و مفسرین اهل سنت از این آیه شریفه، احکام مربوط به اکراه را (که بازگشت به حکم تقیه می‌کند) استخراج و استنباط نموده‌اند.

در ذیل، برخی از گفتارهای آنان یادآوری می‌شود که عبارت است از: شأن نزول، احکام و مسائل و مصابیح اکراه و استنادشان به این آیه جهت اثبات رخصت و جواز عمل نمودن به محرمت و ترک واجبت در هنگام اکراه و تقیه.

از دیدگاه محمد بن ادریس شافعی، پیشوای مذهب شافعی، تقیه در امری صحیح است که برای اکراه شونده مباح باشد چیزهایی را که در شرع حرام است به زبان آورد یا انجام دهد. ازین رو، وی به این آیه استدلال کرده و گفته است: «از نظر حکم شرعی قول انسان مجبور ناگفته تلقی می‌گردد.» وی در این باره به اطلاق سخن رانده تا آنجا که بر عدم ثبوت سوگند اکراه شونده رأی داده و در این باره ضمن استناد به این آیه به سنت نبوی نیز استناد کرده و این قول را به عطاء بن ابی رباح که یکی از بزرگان تابعین می‌باشد نسبت داده است. (شافعی، ۱۴۰۰: ۲ / ۱۱۴)

همچنین از دیدگاه احمد بن حنبل، پیشوای مذهب حنبلی، بر زبان آوردن کلمه کفر به هنگام اکراه مباح می‌باشد؛ اما اکراهی که این امر را مباح می‌کند بنا به یکی از دو گفته‌ای که از وی نقل شده است این است که: انسان در صورت انجام ندادن کاری که بدان مجبور شده بر جان یا قطع یکی از اعضایش بترسد. (ابن جوزی، ۱۴۰۷: ۴ / ۶۹۶)

آنچه انسان را به تعجب و امیدوار دارد این است که تقیه در نزد ابوحنیفه، پیشوای مذهب حنفی، در

قتل نیز جلیز می‌باشد چنان‌که در کتاب *فتاوی قاضیخان* نوشته فرغانی حنفی،^۱ موارد بسیاری شمرده شده است که تقیه در آنها جلیز شمرده شده است. یکی از آن موارد این است که: هرگاه کسی را مجبور کنند که مرد مسلمانی را بکشد و اگر خودداری کند کشته و یا یکی از اعضایش قطع خواهد شد و او آن مرد مسلمان را بکشد، آیا این نوع اکراه صحیح است؟ و آیا کشنده، محکوم به قصاص می‌شود یا نه؟

ابوحنیفه و محمد گفته‌اند: اکراه درست است و قصاص بر اکراه‌کننده جاری می‌شود نه بر اکراه‌شونده.
(فرغانی، ۱۴۰۶: ۵ / ۴۸۴)

لازم به ذکر است: آنچه که مورد اتفاق علمای امامیه می‌باشد این است که یکی از موارد حرمت به‌کارگیری تقیه، تقیه در قتل است که در آن اکراه معنایی نداشته و کسی که دیگری را به بهانه اکراه و اجبار بکشد مانند کسی است که وی را به عمد و اختیار به قتل رسانده است و این مطلب با عقل و نقل مطابقت دارد؛ چنانکه امام باقر × در روایتی می‌فرماید: «تقیه برای آن قرار داده شده که خون (مردم) حفظ شود و هرگاه به (ریختن) خون برسد دیگر تقیه‌ای نیست.» (حر علملی، ۱۴۰۳: ۲۸ / ۱۷۴)

طبری در *جامع البیان*، چنین بیان می‌دارد که: این آیه درباره عمار یاسر نازل شده است. «وی ماجرای عمار را از طریق ابن عباس و قتاده و أبو عبیده نقل کرده و سپس کلام الهی را چنین تفسیر می‌کند: «هرگاه شخصی مجبور به تلفظ کلمه کفر گردد و آن را تلفظ کند، از خشم و عذاب خدا در امان است.» (طبری، بی‌تا: ۱۴ / ۱۲۲)

کلام طبری، گویای جواز تقیه است که به خاطر حفظ جان، مال یا آبرو مجبور به انجام عملی یا تلفظ کلمه‌ای می‌گردد.

سرخسی حنفی در *المبسوط* درباره جواز اظهار کفر از باب تقیه در حال اکراه چنین می‌نویسد: «این را پیامبر خدا به عمار اجازه داد، لیکن این نوع تقیه تنها برای غیر پیامبران و فرستادگان خداوند جلیز است.» (سرخسی، ۱۴۰۶: ۲۴ / ۲۵)

کیا هراسی شافعی به این آیه استدلال کرده و گفته است:

این آیه دلالت دارد بر اینکه احکام ارتداد بر تقیه‌کننده لازم نمی‌آید... زیرا
شارع مقدس به سبب آن که تقیه‌کننده قصد دفع ضرر از خودش را داشته‌است و را

۱. *فتاوی قاضیخان* در حاشیه کتاب *الفتاوی الهندیه* نوشته شده است.

بخشیده است. (کیا هراسی، ۱۳۸۲: ۳ / ۲۴۶)

ابن عطیه اندلسی مالکی از دیگر فقهای اهل سنت، چنین می‌گوید:

روایت شده که عمار بن یلصر القنات آنان را بر زبان آورد و خدا فد در این آیه او را استثنا (از حکم ارتداد و کفر) نمود و پس از او این رخصت به صورت عموم باقی ماند. (ابن عطیه، ۴۰۷: ۱۰ / ۲۳۴)

وی سپس به مواردی از اکراه که در آنها تقیه نمودن صحیح است، اشاره کرده، مانند اکراه بر خرید و فروش، سوگند، طلاق، افطار در ماه رمضان و نوشیدن مسکرات و ... که اکراهشونده به چیزی از آن ملزم نیست و سپس می‌گوید: «تقیه در امثال این امور مشروط به آن نیست که برای حفظ نفس از ناپودی انجام شود؛ زیرا مصایق اکراه که سبب جواز تقیه می‌شود بسیار است.» وی سپس قول مالک را نقل کرده که گفته است: «قید و بند، زندان، تهدید هراس‌انگیز، همه اکراه شمرده می‌شوند هر چند واقع نشوند البته به شرطی که ظلم آن ستمگر و اجرای تهدیدهایش محقق باشد.» (همان: ۳۳۵)

ابن عربی مالکی از جمله کسانی است که درباره این آیه به تفصیل سخن رانده و در ذیل آن، نه مسئله را ذکر نموده است. مسئله هشتم از این مسائل که بسیار عجیب و شگفت‌انگیز بوده و وی آن را جلیز دانسته، این است که «انسان می‌تواند از باب تقیه زنش را بر اثر اکراه و اجبار در اختیار غیر قرار داده و خود را به کشتن نهد و برای رهایی او، اجابت و آزاری را تحمل نکند.» (ابن عربی، ۳۹۲: ۳، ۱۱۷۷)

باید گفت که وی در این رأی به روایتی که بی‌شک از اسرائیلیت است اعتماد کرده و تقیه را تا این حد در نزد خود جلیز شمرده در حالی که یکی از اسباب تقیه حفظ ناموس انسان است نه هتک آن! (العמידی، ۳۷۷: ۴۳)

نکته‌ای که می‌توان به‌عنوان بحث فقه‌القرآنی از این آیه شریفه به دست آورد این است که هر گاه مسلمانی تحت فشار و اکراه واقع گردد، در مواردی که مصلحت اسلام یا امت مسلمان اقتضا می‌کند باید تقیه نماید؛ زیرا گلهی با ترک تقیه، مشکلات فراوانی به بار آمده و ارزش‌های بزرگی از دست می‌رود که قابل جبران نیست و در واقع می‌توان ادعا نمود که مشروع بودن تقیه برای حفظ ارزش‌های اسلامی و نگهداری مصالح اسلام و مسلمین است که مفسران و فقهای شیعه و سنی بدان اذعان نموده‌اند.

۳. آیه ۲۸ سوره غافر

سومین آیه‌ای که مفسران و فقهای مذاهب اسلامی جهت استنباط مشروعیت تقیه بدان استناد نموده‌اند؛ آیه ۲۸ سوره غافر است.

وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ لِلَّهِ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ.

و مرد مؤمنی از خاندان فرعون که ایمان خود را پنهان می‌داشت، گفت: آیا مردی را می‌کشید به خاطر اینکه می‌گوید: پروردگار من خداست، در حالی که به یقین دلیل‌های روشن (معجزه‌آسا) از سوی پروردگارتان برای شما آورده است؟! و اگر دروغ‌گو باشد، پس (پیلد) دروغش فقط بر اوست؛ و اگر راستگو باشد، برخی (عنا بهایی) که به شما وعده می‌دهد به شما خواهد رسید؛ در حقیقت، خدا کسی را که اواسرافکاری بسیار دروغ‌گوست، رهنمون نمی‌شود.

تقریب استدلال

در این آیه سخن از منزلت و شأن فردی از آل فرعون است که مردی زیرک و بهوش و موقعیت‌شناسی بود. کسی که خداوند از او به‌عنوان مؤمن آل فرعون یاد می‌کند. وی به‌خاطر مصالح مهم‌تر، راه تقیه را در پیش گرفته و در برابر فرعون و یارانش، ایمان و عقیده خپش را در سال‌های پنهان نمود. او از طریق تقیه و کتمان عقیده‌اش با توجه به نفوذی که در عمق تشکیلات فرعون داشته، از نقشه‌ها و طرح‌های او با خبر شده و حضرت موسی را آگاه نمود و نقشه‌های دشمنان را نقش بر آب کرد و خملت شیلی از این طریق به حضرت موسی و پیروان او ارائه داد.

وی هنگامی که فهمید فرعون و اطرافیان‌ش تصمیم گرفته‌اند حضرت موسی را بکشند فکر کرد اگر ساکت بنشیند او را خواهند کشت. از این رو در مقام نصیحت آنان بر آمد و با عباراتی گله‌ی دو پهلو و گله‌ی صریح، آنها را از این عمل باز می‌داشت و از آن جمله خطاب به آنها می‌گفت: آیا می‌خواهید مردی را بکشید که می‌گوید: پروردگار من «الله» است و از سوی او برای شما معجزات و دلائل روشن از قبیل عصا و ید بیضاء آورده است؟ یعنی برای آزادی اندیشه و بدون اینکه موسی جرمی مرتکب شده باشد به خصوص که دلایل روشنی برای صحت ادعای خود ارائه می‌دهد می‌خواهید مرتکب قتل و آدم‌کشی شوید! بی‌شک این کار، عجولانه و از نظر افکار نکته‌سنجان مردود است. از این رو لازم است قدری حوصله کنید اگر او دروغ‌گو باشد طبعاً مشتش باز خواهد شد و

دیگر حنایش رنگ نخواهد داشت و همان دروغ‌گویی برای بی‌اعتباری و رسوایی‌اش کافی است و اگر راستگو باشد، بی‌شک برخی از وعده‌هایش - در دنیا یا آخرت - در حق شما تحقق خواهد یافت و اقدام شما بی‌حاصل خواهد بود و از سوی دیگر باید بدانید که خداوند کسی را که از مرز تکلیف و وظیفه پا فراتر نهد و بسیار دروغ‌گو باشد، هدایت نخواهد کرد. (قربانی لاهیجی، ۱۳۸۰: ۸ - ۷ / ۲۴۲)

یک. دیدگاه مفسران امامیه

بسیاری از مفسرین به این آیه شریفه تمسک نموده و به دلالت آن بر مشروعیت تقیه تصریح کرده‌اند. طبرسی در مجمع البیان می‌نویسد:

مؤمن آل فرعون که ایمان خود را پوشیده نگاه می‌داشت بر وجه تقیه ایملش را در سینه پنهان می‌داشت. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۱ / ۲۵۸ - ۲۵۷)

وی سپس کلامی را از امام صادق × در خصوص تقیه ذکر می‌کند که فرمود:

لتقیة من دینی و دین آبائی و لا دین لمن لا تقیة له و لتقیة ترس الله فی الارض
لان مؤمن آل فرعون لو اظهر الاسلام لقتل. (همان)

تقیه از دین من و از دین پدران من است و دینی نیست بر آن که تقیه ندارد، و آن سپر خداوند در زمین است؛ زیرا مؤمن آل فرعون اگر دین خود را ظاهر می‌کرد، کشته می‌شد.

قمی مشهدی در کنز الدقائق و بحر الخرائب، در ذیل این آیه می‌نویسد: «او ایملش را از آل فرعون، طبق تقیه پنهان می‌نمود.» (قمی مشهدی، ۱۴۰۷: ۱۱ / ۳۷۸) علامه طباطبایی درباره این آیه می‌نویسد:

ظاهر سیاق آیه دلالت دارد بر اینکه جمله «من آل فرعون» صفت آن مرد و جمله «یکتم ایمله» صفت دیگری از او است. در نتیجه معلوم می‌شود مؤمن آل فرعون از دوستان خود فرعون؛ یعنی از نژاد قبطیان و نیز از خواص درباری وی بود و کسی از ایمان او خبردار نشده، چون ایمان خود را از آنان مخفی کرده و تقیه نموده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۷ / ۳۲۸)

بیت‌الله مکارم شیرازی نیز در ذیل این آیه گفتاری درباره تقیه ارائه می‌دهد و در ضمن آن

می‌نویسد: «شخص پیامبر اکرم | در آغاز قیامش در ملت چند سال دعوت پنهانی داشت و از همین روش استفاده می‌کرد تا اینکه یارانش فزونی گرفت و هسته‌بندی اسلام محکم شد آنگاه رسماً اسلام را اعلام نمود. حضرت ابراهیم نیز با تمام شجاعت و قهرمانی که داشت به هنگام تصمیم بر شکستن بت‌ها از تقیه استفاده کرد و برنامه خود را از بت‌پرستان کتمان نمود و گرنه هرگز موفق نمی‌شد ابوطالب عموی پیامبر | شلیک تا آخر عمر روش تقیه را از دست نداد و تنها در مقطع‌های خاصی ایمان خود را آشکار ساخت ولی در مواقع دیگر صریحاً چیزی نمی‌گفت تا بتواند نقش مؤثر خود را در حفظ جان پیامبر در مقابل بت‌پرستان لجوج و بی‌رحم ایفا کند.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۰ / ۹۰)

دو. دیدگاه مفسران اهل سنت

مفسران اهل سنت نیز اتفاق نظر دارند بر اینکه گوینده گفتاری که آیه شریفه آن را نقل کرده؛ مردی بوده که به پیامبری موسی ایمان داشته، اما بر جان خود از سوی فرعون و یارانش بیمناک بوده و تقیه می‌نموده است.

با اینکه این آیه نیز (همانند آیت پیشین) به وضوح بر تقیه این مرد مؤمن دلالت دارد با این حال برخی از گفته‌های مفسران اهل سنت درباره آن نقل می‌شود تا روشن شود که تقیه (تقیه کتمانی) قرن‌ها پیش از ظهور اسلام نیز رایج بوده و اهل سنت نیز قائل به مشروعیت آن می‌باشند. طبری در تفسیرش ذیل این آیه می‌نویسد:

اواز قوم فرعون بود، نهایت آن که به موسی ایمان آورده بود و ایمانش را از فرعون و قومش به خاطر ترس بر جلش مخفی نگاه می‌داشت. (طبری، بی‌تا، ۱۱ / ۵۴)

ماوردی از قول سدی نقل کرده که این مرد پسر عموی فرعون بوده است. سپس می‌گوید: این مرد پیش از آمدن موسی مؤمن بود و ایمان خود را پنهان می‌داشت، همچنین همسر فرعون، و این سخن از حسن بصری است. ضحاک نیز گفته است: او ایمانش را به منظور مدارا با قومش مخفی می‌داشت و بعد آن را ظهراً ساخت و آنچه را از قرآن از قول او حکایت کرده در حال کتمان ایمانش گفته است. (ماوردی، ۱۴۰۶: ۵ / ۵۳)

رازی شافعی گفته است: «خداوند از این مؤمن خبر داده که او ایمانش را پنهان می‌داشت و کسی که ایمانش را پنهان می‌کند چگونه می‌تواند این سخنان را به فرعون بگوید؟ به همین سبب در این مورد دو قول وجود دارد:

اول: هنگامی که فرعون گفت: «ذرونی اقتل موسی؛ بگذارید موسی را بکشم» این مؤمن اظهار نکرد که او بر آیین موسی است بلکه وانمود کرد که پیرو فرعون و بر کیش اوست جز اینکه مدعی شد مصلحت بر ترک قتل موسی است؛ زیرا از او جز دعوت به خدا و اثبات آن با معجزه‌های کوبنده گنلهی صادر نشده است و این امر، کشتن او را ایجاب نمی‌کند، بلکه اقدام بر قتل او موجب آن است که مردم با بدترین الفاظ به بدگویی بپردازند.

دوم: آنکه مؤمن آل فرعون نخست ایمانش را پنهان می‌داشت اما هنگامی که فرعون گفت: «ذرونی اقتل موسی» پرده از آیین خود برداشت و آشکار کرد که او بر دین موسی[×] است و به حق با فرعون سخن گفت. (رازی، ۱۴۰۸: ۲۷ / ۶۰)

البته به نظر نگارنده، قول نخست ارجح است؛ زیرا هم سیاق آیه و آیت دیگر قول نخست را تأیید می‌کنند و هم بیشتر مفسران به این تصریح کرده‌اند که آیه دلالت دارد بر اینکه این مرد مؤمن خود را به صورت اندرزگویی مهربان که بر حفظ مصالح فرعونیان حریص است نشان می‌دهد و نمی‌داند که وی به همان قدر که به مصالح فرعون و مردمش اهمیت می‌دهد به امر موسی[×] بی‌اعتناست. به هر حال، هر کدام از این دو قول صحیح باشد نتیجه آن است که این مرد برای حفظ جان خودش از خشم فرعون و یارانش، تقیه کرده و ایمانش را در سینه پنهان نگاه داشته است و قرآن کریم او را به سب رعیت تقیه، فریبکار و منافقی که خلاف اعتقاد درونی خود را ظاهر کرده معرفی نموده است، بلکه او را به محبوبترین اوصاف نزد خداوند که صفت ایمان باشد معرفی کرده و او را مؤمن دانسته است و بلکه مطابق آنچه که از پیامبر اکرم^ا روایت شده وی از جمله صدیقان می‌باشد.

محدثان اهل سنت از ابن عباس و او از پیامبر اکرم^ا روایت کرده‌اند که:

لصدیقون ثلاثة: «حبيب لنجار» مؤمن آل یس لندی یقول «فاتبعوا المرسلین اتبعوا من لا یسالکم أجرا» و «حزقیل» مؤمن آل فرعون و «علی بن ابی طالب»[×] و هو أفضلهم.^۱

صدیقان سه نفرند که عبارتند از: حبیب نجار مؤمن آل یلسین، حزقیل مؤمن آل فرعون و علی بن ابی طالب که سومی افضل آنهاست.

۱. این حدیث را متقی هندی در *کنز العمال* (۱۴۰۵: ۱۱ / ۶۰۱) ذکر کرده است و سیوطی آن را حدیثی حسن شمرده است و اغلب مفسرین اهل سنت در ذیل تفسیر آیه مذکور این حدیث را آورده‌اند.

قرطبی مالکی دربارهٔ اندرزهای این مرد مؤمن و گفتمار او «و إن يك كاذباً فعليه كذبه» چنین گفته است: «این شک او درباره رسالت و صداقت موسی» نبوده، بلکه وی با لطف و مدارا از آنها خواسته است که از آن رفتار باز ایستند و از اذیت و آزار دست بردارند.» (قرطبی، ۱۴۰۵: ۳۰۷/۱۵)

شوکتی پس از آن که در تفسیرش گفتار این مؤمن را نقل کرده گفته است: «سپس در دفاع از موسی» با لطف و مدارا با مردم رفتار کرد و گفت: «وَ إِنْ يَكُ كَاذِبًا؛ اگر او دروغ‌گو باشد» و این سخن او ناشی از شک و دودلی نبود؛ زیرا چنان که خداوند او را توصیف کرده است، وی مؤمن بوده و مؤمن شک نمی‌کند.» (شوکتی، ۱۹۹۶: ۴ / ۴۸۹)

آلوسی در تفسیرش پس از ذکر گفتار این مؤمن به فرعون و قومش، می‌گوید: «به‌طور قطع این مرد برای حفظ جان خود به جهت ترس از اینکه مبدا فرعون حقیقت کار او را بفهمد و بر او حمله‌ور شود؛ احتیاط کرده و با نرمی و مدارا به احتجاج پرداخته و گفته: «و ان بك كاذبا فعليه كذبه؛ یعنی اگر موسی دروغ‌گو باشد وبال دروغ دامن او را خواهد گرفت.» (آلوسی، ۱۴۰۵: ۲۴ / ۶۴)

قاسمی در *محاسن التأویل* درباره این مرد مؤمن گفته است: «او با آنها راه اندرز و مدارا در پیش گرفت و چیزی گفت که به تسلیم و تصدیق آنها نزدیکتر و مؤثرتر بود تا سخنانش را بشنوند و اندرزهایش را رد نکنند؛ زیرا او هنگامی که موسی» را راستگو انگاشت در واقع ثابت کرد که در همه آنچه وعده می‌دهد راستگوست، اما به دنبال آن گفت: «يَصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ؛ برخی از آنچه را وعده می‌دهد به شما خواهد رسید» و با این سخن در ظاهر مقداری از حق او را نلاییده گرفت تا به آنها بملایند که این گفتار کسی نیست که به ادای حق او پلیند باشد و او را بستاید چه رسد به آنکه طرفدار و هواخواه او باشد و مقدم داشتن کاذب بر صادق نیز به همین ملاحظه است.» (قاسمی، ۱۳۹۸: ۱۴ / ۲۳۲)

محمد بن یوسف اطفیش خارجی ابضی درباره این مرد مؤمن گفته است: «او قبطی و پسر عم فرعون و به منزله ولیعهد و رئیس قشون او بوده، و نیز گفته شده: وی اسرائیلی بوده است. معنای اینکه او از خاندان فرعون بوده بنابر هر دو قول این است که او در میان فرعونیان به تقیه زندگی می‌کرده و می‌نمیلانده که بر دین آنهاست و ظاهر سخن این مرد که در قرآن آمده بی‌انگیز آن است که وی از آنها بوده است.»

وی سپس می‌گوید: «این مرد مؤمن برای حفظ جان‌ش تقیه می‌کرده و آنچه را خداوند در قرآن ذکر کرده و گفته است: «وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ، و معنای «فعلیه کذب» این است که بی‌تردید کیفر دروغ او از سوی خداوند به او خواهد رسید و برای دفع او نیازی به کشتن وی نیست.» (اطفیش، ۱۴۰۶: ۱۱ / ۳۴۳)

مراغی نیز گفته است: «این مرد مؤمن پسر عمّ فرعون و ولیعهد و رئیس قشون او بوده است و او به همراه موسی* از شرّ فرعون نجات یافت و در آیه: جَاءَ رَجُلٌ مِّنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى، مراد اوست.»

سپس در تفسیر آیه کریمه «وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ» گفته است: او که از بیم جان ایمانش را پنهان می‌داشت به آنان گفت: آیا برای شما سزاوار است مردی را بکشید که جز گفتن «پروردگرم الله است» خلافی نکرده و برای صدق گفتار خود نیز دلایل بسیاری به شما ارائه داده است و هیچ موردی نیست که کشتن او را ایجاب کند و یا وی مستحق مجازاتی باشد. فرعون این سخنان را شنید و به آن گوش فرا داد و از کشتن موسی* دست کشید. (مراغی، ۱۹۸۵: ۲۴ / ۶۳)

چنان که ملاحظه شد این آیه شریفه بر جواز پنهان داشتن ایمان در حال خوف و ترس دلالت دارد و روشن است که پنهان داشتن ایمان ممکن نیست مگر با اظهار خلاف آن و هم‌لنگ شدن با کفار در کارهایشان و رها کردن ظاهری و ظلیف ایمانی برای حفظ جان خود یا دیگران و مصالح مهم دیگر، و این همان تقیه است که مفسران مذهب اسلامی بدان اشاره کرده‌اند.

خداوند به همین گونه، تقیه این مرد و اندرزهای وی را به قوم خود و نرمی و مدارای او را در گفتار، وسیله‌ای قرار داد تا موسی* را از کشتن رهایی بخشد. حال که امر بدین‌گونه است که ذکر شد پس چگونه برخی از شبهه‌افکنان به خود اجازه می‌دهند که بگویند: تقیه ساخته‌ائمه رافضه است تا به وسیله آن اقوال خلاف خود را توجیه کنند؟! و چگونه ممکن است این سخن آنها درست باشد: هر کس تقیه کند خدعه گر و دروغ‌گوست؟!!

۴. تقیه در دیگر آیات

جدای از آیاتی که صریحاً دلالت بر تقیه داشت آیات دیگری نیز وجود دارد که به‌طور ضمنی (البته با کمک روایت و تفاسیر اهل بیت و مفسران) اشاره و دلالتی بر تقیه دارند مانند آیت ۱۰ تا ۲۰ سوره کهف درباره اصحاب کهف؛ چنان که در روایت آمده است: «تقیه هیچ کس به میزان تقیه اصحاب

کهدف نبوده؛ زیرا در اعیاد کفار شرکت جسته و زنار به گردن می‌آویخته‌اند (با آنکه معتقد به آن نبودند)» (مجلسی، ۱۳۶۶: ۷۵ / ۴۲۹) و همین عمل آنها و پناه بردن آنان به سوی غار از جمله بارزترین مصداق عمل به تقیه در میان امت‌های پیش از اسلام و افراد مؤمن تابع انبیا بوده است به نحوی که قرآن کریم و روایات به خوبی از آنان یاد نموده‌اند.

آیه دیگر، آیه ۱۰۵ سوره مؤده است که می‌فرماید:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَا ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ
جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، مراقب خود باشید، اگر شما هدایت یافت‌اید، گمراهی کسانی که همراه شده‌اند به شما زیانی نمی‌رساند. بزرگشت همه شما به سوی خداست و شما را از آن چه عمل می‌کردید، آگاه می‌سازد.

این آیه، طبق نظر مفسران، دلالت بر تعطیل شدن امر به معروف و نهی از منکر در برخی موارد دارد و ناظر به موردی است که لهل ایمان در ضعف بوده و امر و نهی، خطر جانی در پی داشته باشد که در این صورت بیلد با تقیه نمودن (یعنی ترک امر به معروف و نهی از منکر) از جان خود محافظت نمود، چنان که طبرسی در ذیل این آیه ضمن مطرح کردن نظریاتی درباره دلالت آیه بر ترک امر به معروف و نهی از منکر، می‌نویسد: «این آیه فقط صورتی را بیان می‌دارد که امر به معروف (و نهی از منکر) موجب مفسده بیشتر و بالاتر است یا شخص در حال تقیه است.» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳ / ۳۹۲)

برخی از بزرگان امامیه در ذیل آیه ۱۳ سوره حجرات که می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ؛ همانا گرامی‌ترین شما در نزد خداوند با تقواترین شما است.» منظور از تقوا را تقیه دانسته و یادآور روایاتی شده‌اند که دلالت دارد بر اینکه منظور از «نقوی» در آیه «تقیه» می‌باشد. چنان که مجلسی از امام رضا^ع نقل می‌کند که:

لایین لمن لا ورع له و لا ایمان لمن لا تقیه له، ان اکرمکم عندالله اتقیکم» اعملکم
بالتقیه قبل خروج قائمنا فمن ترکها قبل خروج قائمنا فلیس منا . (مجلسی،
۱۳۶۶: ۷۵ / ۴۲۰)

دین ندارد کسی که ورع و پرهیز از حرام ندارد و ایمان ندارد کسی که تقیه نمی‌کند همانا گرامی‌ترین شما در نزد خدا، عمل‌کننده‌ترین شما به تقیه است تا قبل از خروج و ظهور قائم ما، پس هر کس آن را تا قبل از خروج قائم ما

ترک کند از ما نیست.

همچنین مجلسی از امام صادق × و امام کاظم × نیز نقل می‌کند که این دو امام معصوم، واژه «تقیکم» را به «اعملکم بالتقیة» و یا «أشدکم تقیة» تفسیر نموده‌اند. (مجلسی، ۳۶۶: ۶۷ / ۲۷۹)

آیه دیگر قرآن نیز مانند ۹۶ / مؤمنون؛ ۳۴ / فصلت؛ ۲۲ / رعد و ۵۵ / قصص مسئله تقیه و مدارا نمودن با مردم قابل استنباط است چنان که به گفته مفسران، روایاتی نیز در این باره وارد شده که این آیه شریفه را ناظر به تقیه دانسته است.

طبرسی در **مجمع البیان** در ذیل آیه ۵۴ سوره قصص می‌نویسد: «وَيَذَرُكَ وَنَّ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ: سخنان زشت و ناپسندی که از کفار می‌شنوند به سخنان نیکو پاسخ می‌گویند.» برخی گفته‌اند: یعنی منکر را به معروف دفع می‌کنند، برخی گفته‌اند: جهل جاهل را به حلم دفع می‌کنند. از امام صادق × روایت شده است که: «با حلم و مدارا آزار و اذیت مردم را از خود دور می‌کنند.»

در **کافی و بحار الانوار** نیز روایتی از امام صادق × نقل شده که می‌فرماید: مراد از «حسنة» تقیه و مراد از «سئئه» اذاعه (افشاجری) است. (کلینی، ۱۳۸۸: ۲ / ۲۱۷؛ مجلسی، ۳۶۶: ۷۲ / ۴۲۲)

آیه دیگری که در ذیل آن، روایتی وارد شده که دلالت بر تقیه می‌کند آیه ۳۴ فصلت است:

وَلَا تَسْتَوِي لِحْسَنَةٌ وَلَا لِسَيِّئَةٌ ادْفَعُ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا لَدَىٰ بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ. (فصلت / ۳۴)

هرگز نیکی و بدی یکسان نیست، بدی را با نیکی دفع کن تا دشمنان سرسخت تو همچون دوستان گرم و صمیمی تو شوند.

این آیه از جمله آیاتی است که دلالت بر مدارا نمودن با دیگران می‌کند و چنان که در بحث اقسام تقیه مطرح شد، مدارا نیز یکی از اقسام تقیه است.

همچنین روایاتی نیز در ذیل این آیه وارد شده که نشان از ناظر بودن این آیه به تقیه می‌باشد، چنان که علی بن ابرهیم از امام جعفر صادق × روایت کرده است:

«فی قوله عزوجل: و لا تستوی لِحسنة و لا لسیئة، إن لِحسنة لتقیة و لسیئة

الاذاعه» (کلینی، ۱۳۸۸: ۲ / ۲۱۸) در قول خدا قد متعال که فرموده: حسنه و سیئه مساوی نمی‌باشند، حسنه و کار نیکه تقیه بوده و سیئه و کار ناپسند، اذاعه (افشاگری) است.

علامه مجلسی در *بحار الانوار* افزون بر آیت صریحی که ذکر شد؛ آیت دیگری را نیز بر مشروعیت تقیه ذکر می‌کند و می‌نویسد: «لالت می‌کند بر مشروعیت تقیه، آنچه که دلالت می‌کند بر نفی حرج»، مانند این سخن خداوند که می‌فرماید: «ما جعل علیکم فی الدین من حرج؛ (خداوند) در دین، کار سنگین و شاقی بر شما نگذاشته است.» وی سپس می‌افزاید: «لزوم حرج و سختی در مواقعی که تقیه لازم می‌شود مخصوصاً هنگامی که اگر تقیه صورت نگیرد منجر به قتل و هتک آبرو می‌شود؛ واضح و آشکار است.» (مجلسی، ۱۳۶۶: ۲۹ / ۴۰۶) آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر *تسنیم*، تقیه را از خطوط کلی دین؛ یعنی اسلام دانسته نه از شرع و منهج تا به منب خاصه مربوط گردد. وی می‌نویسد: «به استناد برخی عمومیت قرآن کریم نیز می‌توان «تقیه» را ثابت کرد؛ مانند: «وَقَدْ فَضَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرُّرْتُمْ إِلَیْهِ؛ (خداوند) آنچه را بر شما حرام بوده بیان کرده جز چیزی را که به آن ناچار شده باشید» (انعام / ۱۱۹) این آیه درباره ذبیحه و میت است؛ اما حکم «إِلَّا مَا اضْطُرُّرْتُمْ» هرگز به میت و ذبیحه و مانند آنها اختصاص ندارد، بلکه به‌طور کلی در حال اضطرار می‌توان موقتاً واجبی را ترک کرد یا حرامی را مرتکب شد، چون معیار حجیت، اطلاق وارد است نه خصوصیت مورد». (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۳ / ۶۳۹)

آیه دیگر که علامه مجلسی نیز آن را به‌عنوان دلیل بر مشروعیت تقیه می‌داند (مجلسی، ۱۳۶۶: ۲۹ / ۴۰۶) آیه ۱۹۵ سوره بقره می‌باشد: «وَلَا تُلْقُوا بِأیدیْكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ؛ خود را به دست خویش به هلاکت نی‌فکنید.» با توجه به عام بودن لفظ و اطلاق آن، می‌توان این آیه شریفه را ناظر بر هر چیزی دانست که عاقبتش منجر به هلاکت می‌شود، مگر اینکه دلیلی خاص وجود داشته باشد که از این حکم و قاعده کلی استثنا شده باشد.

فخر رازی در *تفسیر کبیر*، ضمن مراتب اکراه، در مرتبه اول چنین می‌نویسد:

مرتبه اول: وجوب فعلی است که شخص بر آن مجبور شده باشد مانند اینکه او بر نوشیدن مسکرات یا خوردن گوشت خودک یا مردار مجبور گردد، در این

صورت هرگاه با شمشیر تهدید شود انجام دادن این کارها بر او واجب می‌گردد؛ زیرا حفظ نفس از نبودن واجب است به خاطر قول خدا و خداوند متعال که فرموده: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ». (بقره / ۱۹۵) (رازی، ۱۴۰۸: ۲۰ / ۱۲۲)

طبرسی در ذیل همین آیه می‌گوید:

از این آیه فهمیده می‌شود در صورتی که آدمی برای جان خود بترسد نباید به کاری که برایش خطر دارد اقدام کند و جئز است در صورت ترس، امر به معروف را ترک کند؛ چراکه این کار، القای نفس در تهلکه است و نیز از این آیه فهمیده می‌شود: هنگامی که پیشوای مسلمین برای خود و یا مسلمین بترسد می‌تواند با کفار و بغاوت صلح نماید، چنان‌که پیامبر اکرم (ص) در حدیثیه و امام علی (ع) در صفین و امام حسن (ع) با معاویه صلح نمودند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲ / ۲۸۹)

بر همین اساس در روایت زیادی از این آیه استدلال بر جواز تقیه شده است. چنان‌که ثابت بن انس از رسول گرامی اسلام نقل می‌کند که فرمود:

طاعة لسلطان واجبة و من ترك طاعة لسلطان فقد ترك طاعة الله عزوجل و دخل في نهية ان الله عزوجل يقول: و لا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة. (حر علملی، ۱۴۰۳: ۱۶ / ۲۲۰)

اطاعت از حاکم واجب است هر کس آن را ترک کند اطاعت خدا را ترک نموده است و داخل در نهی خدا و خداوند شده که می‌فرماید: خود را با دست خویش به هلاکت نیفکنید.

در *وسائل الشیعه* آمده: حنیفه نیز از امام صادق (ع) نقل می‌کند که فرمود: «و لا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة قال هذا في التقيّة (حر علملی، ۱۴۰۳: ۱۱ / ۴۶۷)؛ این آیه خدا که نهی کرده که خود را با دست خویش به هلاکت نیفکنید در تقیه است.»

«ممکن است شبهه‌ای مطرح شود که چرا امام حسین (ع) به این آیه عمل نکرد و با قیام، خود و عزیزانش را به دست مرگ سپرد؟ اما باید گفت: قیام امام حسین (ع) به خاطر این بود که اگر صورت نمی‌گرفت دین خدا تحریف می‌شد و از اعتبار ساقط می‌گردید و آن حضرت به خاطر دعوتی که از سوی مردم کوفه از وی شده بود و برای امر به معروف و نهی از منکر و عدم بیعت با یزید (حاکم

ظالم) قیام فرمود تا اینکه شهید شد نه به خاطر اینکه فکر می‌کرد فرزند پیغمبر است و او را نمی‌کشند و یا اینکه دید اگر بیعت هم بکند او را خواهند کشت و فکر کرد مرگ با عزت بهتر از مرگ با ذلت است چنان که مرحوم طبرسی پنداشته است، «(قربلی لاهیجی، ۱۳۸۰: ۸ - ۷ / ۲۶۴) با توجه به آیت و تفاسیر مفسران که در ذیل آنها ذکر شد، خداوند تقیه را مشروع دانسته و آن را برنامه حرکت مسلمانان در برابر فشار و شکنجه دشمنان قرار داده است. با این تأکیدهای قرآن و گفتار تفاسیر، دیگر نمی‌توان تقیه را امری خلاف شرع و قرآن و سنت را منزه از آن دانست.

نتیجه

براساس مباحث پیش‌گفته «تقیه» حکمی از احکام و موضوعات اسلامی است که راهکاری بسیار مفید و مؤثر در جهت پیشبرد اهداف مقدس انسانی و الهی در شرایط خاص می‌باشد و مربوط به منهدب خاصی نبوده بلکه مفسران و فقهای امامیه و غیر امامیه با استناد به آیت قرآن، مشروعیت آن را استنباط نموده و آن را امری مجاز و داخل در متن دین دانسته‌اند.

مفسران و فقهای امامیه بر خلاف اهل سنت در مفهوم تقیه توسعه داده و آن را به مواردی که بیمی در کار نباشد اما مصلحت، انجام آن را ایجاب نموده باشد، بسط داده‌اند. اما اهل سنت آن را مقید نموده و احکام آن را تحت عناوینی چون اضطرار و اکراه و دروغ مصلحتی مطرح نموده و جواز یا وجوب آن را به زمانی که در آن بیم شدید و یا اکراه و اجبار وجود داشته باشد، وابسته ساخته‌اند. اهل سنت در برخی از موارد، پا را فراتر نهاده و برخی از محرمانی که قابل چشم پوشی نیستند - مانند زنا و قتل - را نیز در مقام تقیه جایز شمرده‌اند.

با نظر به آیت قرآن چنین می‌توان گفت که اسلام به‌عنوان آیینی جامع و فراگیر و فقه اسلام به‌عنوان فقهی انعطاف‌پذیر، برای پیروان خویش راهکارهایی قرار داده است که در شرایط دشوار، راهگشای رهروان صادق باشد. با توجه به این نگرش است که اهل سنت تقیه را، فی‌الجمله و به سان جان پناه پذیرفته اما شیعه آن را بالجمله و به تبع فرمایش امامان معصوم به سان یک جان پناه و بلکه به‌عنوان یک عبادت برتر که مسلمانان را از گزند حوادث نگاه می‌دارد؛ پذیرفته است.

بنابراین نتیجه تطبیقی این مقاله این است که تقیه سپری است که عقل سلیم در مقابل خطرهای مهلیک از آن بهره‌جسته و علاوه بر آنکه جواز عرفی و اجتماعی دارد، شرع نیز - که عقل کل است - آن را امضا و تأیید نموده و بر همگان وظیفه دانسته است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، ترجمه محمدعلی رضایی اصفهانی.
- آلوسی، ۱۴۰۵ ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن و السبع المثانی*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن جوزی، ۱۴۰۵ ق، *الأذکیاء*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- _____، ۱۴۰۷ ق، *زاد المیسر فی علم التفسیر*، بیروت، المکتب الاسلامی.
- ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۶ ق، *فتح الباری بشرح صحیح البخاری*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن عربی، ۱۳۹۲ ق، *احکام القرآن*، بیروت، دار المعرفة.
- ابن عطیة اندلسی غرناطی، ۱۴۰۷ ق، *المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز*، تحقیق المجلس العلمی نفاس، بی جا، بی نا.
- ابن فارس، احمد، بی تا، *معجم مقاییس اللغة*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، ۱۴۰۸، *لسان العرب*، قاهره، دار المصریة.
- اطفیش، محمد بن یوسف، ۱۴۰۶ ق، *تیسیر التفسیر للقرآن الکریم*، عمان، وزارة التراث القومي و الثقافی التابعه لسلطنة عمان.
- امام خمینی، سید روح الله، ۱۳۷۸، *الوسائل العشره (رسالة التقیة)*، تهران، عروج.
- _____، ۱۳۸۴، *تفسیر و شواهد قرآنی در آثار امام خمینی*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- _____، ۱۳۷۶، *تقریرات کتاب البیع*، محمدحسن قدیری، تهران، عروج.
- _____، ۱۳۶۳، *کشف اسرار*، بی جا، بی نا.
- انصاری، مرتضی، ۱۳۷۵ ق، *کتاب المکاسب (رسالة التقیة)*، تبریز، چاپخانه اطلاعات.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، *تفسیر تسنیم*، قم، اسراء، ج دوم.
- حر عاملی، ۱۴۰۳ ق، *وسائل الشیعه*، تهران، المکتبه الاسلامیة، ج ششم.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۰۸ ق، *تفسیر الکبیر*، دار احیاء التراث العربی.
- زبیدی، سید محمد مرتضی، ۱۴۰۹ ق، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت، مکتبه الحیاء.

- سرخسی، شمس‌الدین، ۱۴۰۶ ق، **المبسوط**، بیروت، دارالمعرفه.
- شافعی، محمد بن ادريس، ۱۴۰۰ ق، **احكام القرآن**، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- الشملاوی، علی، بی تا، **التقیه فی اطارها الفقہی**، بی جا، بی تا.
- شوکانی، محمد بن علی، ۱۹۹۶ م، **فتح القدير الجامع بین فنی الروایة و الدراية من علم التفسیر**، بیروت، دارالمعرفه.
- طباطبائی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ ق، **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت، مؤسسه علمی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران، ناصرخسرو.
- طبری، محمد بن جریر، بی تا، **جامع البیان عن تأویل القرآن**، تحقیق محمود محمد شاکر، دار المعارف، مصر.
- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، **التبیین فی تفسیر القرآن**، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- العمیدی، ثامر هاشم، ۱۳۷۷، **تقیه از دیدگاه مذاهب و فرقه‌های اسلامی غیر شیعی**، ترجمه سید محمدصادق عارف، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- الفرغانی الحنفی، ۱۴۰۶ ق، **فتاوی قاضیحان**، مطبوع بهامش الفتاوی الهندیه، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- قاسمی، محمد جمال‌الدین، ۱۳۹۸ ق، **محاسن التأویل**، دار الفکر.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، ۱۴۰۷ ق، **کنز الدقائق و بحر الغرائب**، تحقیق مجتبی عراقی، قم، جامعه مدرسین.
- قرطبی مالکی، ابو عبدالله محمد ابن احمد، ۱۴۰۵ ق، **الجامع لاحکام القرآن**، دار احیاء التراث العربی.
- قربانی لاهیجی، زین العابدین، ۱۳۸۰، **تفسیر جامع آیات الاحکام**، قم، سایه، ج دوم.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۸ ق، **الکافی**، تهران، الاسلامیه.
- کیا هراسی، ۱۳۸۲ ق، **احکام القرآن**، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- مالک بن انس، بی تا، **المداوئة الكبرى**، مصر، مطبعة السعادة.
- _____، ۱۳۸۲ ق، **الموطأ**، بیروت، دار القلم.
- ماوردی، ابوالحسن، ۱۴۰۶ ق، **النکت و العیون**، بیروت، دار الکتب العلمیه.

- متقی هندی، ۱۴۰۵ ق، **کنز العمال**، بیروت، مؤسسه الرسالة.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۳۶۶، **بحار الانوار**، تهران، المكتبة الاسلامية.
- مراغی، محمد مصطفی، ۱۹۸۵ م، **تفسیر المراغی**، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مغنیه، محمدجواد، ۱۳۸۸، **تفسیر الکاشف**، بی جا.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، ۱۳۶۳ ش، **تصحیح الاعتقاد بصواب الانتقاد**، تعلیق هبةالدين شهرستانی، قم، منشورات رضی.
- مکی العاملی، محمد بن جمالالدين (شهید اول)، ۱۹۸۰ م، **القواعد و الفوائد**، تحقیق عبدالهادی حکیم، نجف اشرف، منشورات جمیعۀ منتدی النشر.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۸۶، **تفسیر نمونه**، تهران، انتشارات دار الکتب الاسلامیه.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی